

10-Мавзу: Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурслари.

РЕЖА:

1. Меҳнат ресурслари ва меҳнат унумдорлигининг қишлоқ хўжалигидаги аҳамияти.
2. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ва меҳнат унумдорлиги. даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар, уларни аниқлаш тартиби.
3. Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат ресурслари, улардан фойдаланиш ва меҳнат унумдорлиги даражаси.
4. Қишлоқ хўжалигида меҳнат бозори ва уни ривожлантириш масалалари.

Таянч иборалар:

Меҳнат ресурслари, меҳнат унумдорлиги, ишсизлар, меҳнат бозори, меҳнат ресурсларини такрор ишлаб чиқариш, меҳнат

1. Меҳнат ресурслари ва меҳнат унумдорлигининг қишлоқ хўжалигидаги аҳамияти

Мамлакатимизнинг қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган барча талабларини қондиришда жонли ва буюмлашган меҳнатнинг аҳамияти улкан. Чунки у қийматни яратади, қолаверса, меҳнат инсоннинг онгли-мақсадга йўналтирилган фаолиятидир. У билан меҳнат предметлари ҳамда воситалари уйғунлашган ҳолда иш жараёни амалга оширилади. Бу жараённинг маҳсули қиймат ҳисобланади. Демак, талабни қондира олиш қобилиятига эга бўлган маҳсулотларни етиштириш, хизматларни бажариш инсоннинг жонли фаолияти (меҳнати) билан меҳнат предметлари ва воситаларининг мақсадга мувофиқ боғланишига боғлиқ. Яъни, инсон меҳнати ер трактор чигит (уруғ) ва ёқилғиларнинг ижобий боғланиши натижасида пахта ёки буғдой ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари йетиштирилади. Уларнинг миқдори, сифати бевосита юқоридаги омилларга боғлиқ. Лекин инсон ва унинг онгли фаолияти бўлмаса ҳеч қандай маҳсулот яратилмайди, иш ёки хизмат бажарилмайди. Шундай экан, фақат инсон ўзининг онгли фаолияти билан маҳсулотларни яратади, ишларни, хизматларни бажаради.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда табиий шароитнинг (ҳарорат, ёгин ва иссиқ кунлар миқдори) аҳамияти катта. Ишлаб чиқариш инсон меҳнати ҳамда меҳнат проедметлари ва воситалари, табиий шароитларни эътиборга олган ҳолда самрали уйғунлашишини талаб этади. Инсон шу ишлаб чиқариш воситаларини маълум ҳудудда, даврда ишга солиб, ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширади. Бу жараён бир қанча меҳнат жараёнларини ўз ичига олади. Жумладан, экинлар экиладиган ерларни ҳайдаш, экишга тайёрлаш, экиш, сув бериш, ишлов бериш, ҳосилни териб олиш ва бошқалар. Ишлаб чиқариш жараёнининг самараси, аввало, инсоннинг онгига, билимига, малакасига, муносабатига, қолаверса, фан-техника тараққиётига, ишлаб чиқариш воситаларининг сифатига, ҳолатига ва ниҳоят, табиий шароитга боғлиқ. Демак,

инсон ўз фаолиятини уларнинг барчасини оқилона, удабуронлик билан самарали ишга солишга қаратиши керак. Шундай меҳнат иқтисодий категория ҳисобланади. Унинг табиати ишлаб чиқариш муносабатлари билан белгиланади. Қишлоқ хўжалигида меҳнат тармоқнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги хусусиятларга эга:

- меҳнат ва унинг самараси табиий шароит билан боғлиқлиги;
- меҳнатдан фойдаланишга ишлаб чиқариш мавсумийлигининг таъсир қилиши;
- қишлоқ хўжалигидаги меҳнатнинг ўсимликлар ҳамда тирик мавжудотлар (хайвонлар, ўсимликлар) билан узвий боғланганлиги;
- қишлоқдаги меҳнат савияси ва билим даражасининг нисбатан пастлиги;
- ўсимчилик ва чорвачилик тармоқларида ишлаб чиқариш жараёнларининг автоматлаштирилганлик ва механизациялаштирилганлик ҳамда электрлаштирилганлик даражаси пастлиги;
- тармоқда тор доирадаги ихтисослашишнинг камлиги;
- қишлоқ хўжалигида сарфланаётган меҳнат таркибида аёллар ва ёшлар меҳнати салмоғи (ҳиссаси) нинг кўплиги;
- қишлоқ хўжалигида меҳнатга тўланаётган ҳақ ва унинг ижтимоий ҳимояланиши бошқа тармоқлардагига нисбатан пастлиги ва бошқалар.

Таъкидланган хусусиятлар тармоқда сарфланадиган меҳнатнинг миқдорига, сифатига ва самарасига бевосита таъсир этади. Турлича табиий шароитда, ҳар хил даражада ихтисослашган хўжаликларда бир хил иш жараёнларини амалга ошириш учун ҳар хил миқдорда бир турдаги меҳнат сарфланади, унинг самарадорлиги ҳам бир-биридан фарқ қилади. Кеч куз, қиш ва эрта баҳорда меҳнат сарфи кескин камайиб, ҳосилни йиғиб олишда унга бўлган талаб ортади. Шу даврда мавсумий ишчилар шартнома асосида жалб этилади. Ўсимчилик ва чорвачиликда бажариладиган ишларнинг кўпчилиги юқори даражада билим ва малака талаб этмайди. Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат таркибида аёллар меҳнатининг салмоғи ҳозирги даврда анча юқори. Шунинг учун ҳам тармоқда меҳнатга тўланаётган ҳақ камроқ. Тармоқнинг янги, унумли техникалар билан талаб даражасида таъминланмаганлиги айрим иш жараёнларини (суғориш, чиканка қилиш, ҳосилни йиғиб олиш, чорва хайвонларини озиклантириш, соғиш) тўлиқ механизациялаштириш имконини бермайди, натижада оддий жонли меҳнат харажатлари ортади. Қишлоқ хўжалигида меҳнат жараёнини амалга оширишда унинг самарали бўлишини таъминлаш учун барча хусусиятларни эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган фуқароларни меҳнат ресурслари деб аталади. Уларнинг ҳуқуқий асослари таркиби ҳамда фаолияти Республика Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, «Меҳнат кодекси»да (04.1996й), «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги (05.1998й) қонунда батафсил кўрсатилган. Меҳнат ресурслари 16 ёшдан 59 ёшгача бўлган еркаклар, 54 ёшгача бўлган аёллар ҳисобланади. Шу билан биргаликда меҳнат қилиш имкониятига эга бўлган ўсмирлар ва нафақахўрлар ҳам меҳнат ресурси саналади. Уларнинг таркибида иқтисодий фаол меҳнат қилиш имкониятига эга бўлганлар алоҳида аҳамият каб этади. Уларни 16-54 ёшгача бўлган аёллар, 59 ёшгача бўлган еркаклар ташкил этади. Улар меҳнат ресурсларининг асосини ташкил этади. Улар Республикада

2009 йилнинг бошига мавжуд аҳолининг 41.6%, жами меҳнат ресурсларининг эса 70.1 фоизини ташкил этган.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида 2009 йилнинг бошига 10980 минг киши банд бўлган. Бу жами аҳолининг 39.9 фоизини ташкил этган. Мавжуд меҳнат ресурсларининг 27.2 фоизга яқини қишлоқ хўжалигида фаолият кўрсатади. Улар ўзларининг онгли, мақсадли меҳнатлари билан қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга, унинг самардорлигини юксалтиришга улкан ҳисса қўшиши лозим. Демак, уларнинг меҳнатлари унумли бўлиши керак. Шу билан «меҳнат унумдорлиги» тушунчаси пайдо бўлмоқда. Меҳнат унумдорлиги деганда, фойдаланилаётган техникалар, технологиялар ёрдамида бир бирликдаги маҳсулотни етиштириш, ишни бажариш учун сарфланадиган вақтнинг миқдорини назарда тутиш лозим. Бу «Меҳнатни тежаш» иқтисодий қонунининг амал қилишидан далолат беради. Меҳнат унумдорлигининг амалиётдаги тушунчаси ҳам мавжуд. Яъни сарфланаётган бир бирликдаги вақт ичида яратилган қиймат ёки ишлаб чиқарилган маҳсулот, бажарилган иш меҳнатнинг унумдорлик даражасини ифодалайди. Меҳнат унумдорлиги тўғрисидаги бу тушунчалар бир-бирини инкор этмайди, аксинча тўлдиради. Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат онгли, мақсадга йўналтирилган бўлса, унинг унумдорлиги юқори бўлади. Бу эса тармоқнинг ривожланишини таъминлайди.

2. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ва меҳнат унумдорлиги даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар, уларни аниқлаш тартиби

Меҳнат ресурслари қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда ишлаб чиқариш ресурсларининг энг фаол омили сифатида катта аҳамиятга эга. Улар ишлаб чиқариш жараёнида онгли равишда қатнашиб, кўпроқ, сифатлироқ маҳсулотларни талабни қондирадиган миқдорда етиштиришга, иш ва хизматларни тез ва самарали бажаришга ҳаракат қилади. Шундай экан, улардан йил давомида тўлиқ, самарали фойдаланишга эришиш лозим. Бунинг учун меҳнат ресурсларидан фойдаланилаётганлик даражасини аниқлаш керак. Уни аниқлаш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

а). Мавжуд бўлган меҳнат ресурсларидан фойдаланиш коэффициенти. Уни аниқлаш учун ишлаб чиқариш жараёнида ҳақиқатда қатнашган меҳнат ресурслари миқдорини (киши) хўжаликда шартнома (буйруқ) бўйича мавжуд бўлган меҳнат ресурслари миқдorigа тақсимланади. У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$MK = \frac{\sum IMp}{\sum MMp}$$

Бунда: M_k – меҳнат ресурсларидан фойдаланиш коэффициенти;

$\sum IMp$ – ҳақиқатда ишлаган жами меҳнат ресурслари, киши;

$\sum MMp$ – мавжуд бўлган жами меҳнат ресурслари, киши.

Бу кўрсаткичнинг даражаси бирга яқин бўлгани яхши. Шунда у мавжуд меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси юқори бўлганлигидан далолат беради.

б). Меҳнат ресурсларининг хўжалик фаолиятида қатнашиши (1 ойда, 1 йилда). Унинг миқдорини хўжалик фаолиятида жами сарфланган вақтни сарфланган меҳнат ресурсларининг умумий миқдorigа тақсимлаш натижасида аниқлаш, бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин.:

$$M_p X_{kk} = \frac{\sum M_{pсв}}{\sum IM_p}$$

Бунда: $M_p X_{kk}$ – меҳнат ресурсларининг маълум бир муддатда ўртача ишлаган иш вақти, киши-кунни, киши-соати;

$\sum M_{pсв}$ – меҳнат ресурсларининг жами сарфлаган ишлаган вақти, киши-кунни, киши-соат.

Бу кўрсаткичнинг мутлақ (абсолют) миқдори аниқланаётган даврдаги (ойда, йилда) бир кишининг иш вақти фондидан юқори бўлмайди. Меҳнат ресурсларининг ҳар бир гуруҳи учун амалдаги қонунларда йиллик ёки ойлик иш вақти фонди белгиланади. Унинг миқдорини бир йилдаги календар кунлар миқдоридан барча турдаги байрам (агар у қонун бўйича дам олиш куни ҳисобланса), дам олиш ҳамда таътил (отпуска) кунларини айириш орқали аниқланади. Республикада йиллик иш вақти фонди 276-286 кун ёки 2208-2288соат миқдорида белгиланган. Бу иқтисодий фаол меҳнат ресурсларининг йиллик иш вақти фонди ҳисобланади. Ўсмирлар учун бу фонд уларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилган ҳолда белгиланган. Худди шундай имтиёзлар инсон саломатлиги учун зарур ишларни бажарувчилар учун ҳам ўрнатилган.

с). Белгиланган иш вақти фондидан фойдаланиш коэффициенти ҳам аниқланади. У бир ишчи ёки хизматчининг ишлаб чиқаришда ҳақиқатда ишлаган вақтини (киши-кунни, киши-соатини) қонунда белгиланган миқдорда ишлаши лозим бўлган вақтга тақсимлаш натижасида аниқланади. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$ИВфк = \frac{\dot{I}rIv}{\dot{I}rIn}$$

Бунда: ИВфк – иш вақти фондидан фойдаланиш коэффициенти %;

$M_{pИв}$ – меҳнат ресурслари ҳисобланган бир кишининг бир йилда ишлаган вақти, киши-кунни, киши-соати;

$M_{pИн}$ – бир киши учун қонунда белгиланган, ишлаши лозим бўлган вақт, киши-кунни, киши-соат.

Бу коэффициентнинг миқдори бирдан ошмаслиги керак. Агар у қанчалик кам бўлса, бу меҳнат ресурси фойдали меҳнат жараёнида кам қатнашганлигидан далолат беради.

д). Меҳнатнинг мавсумийлик коэффициенти. Унинг миқдорини бир йил, бир ой мобайнида энг кўп иш кунини шу даврдаги энг кам иш куни миқдorigа тақсимлаш натижасида ҳисоблаш мумкин. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир:

$$M_m = \frac{!iEIê}{!iÊIv}$$

Бунда: M_m – меҳнатнинг мавсумийлик коэффициенти;

$ИоЕИк$ – бир йилдаги ёки ойдаги энг кўп иш куни;

$ИоКИв$ – бир йилда ёки ойдаги энг кам иш куни.

Унинг миқдори ҳам 1-1,2 атрофида бўлгани мақсадга мувофиқдир. Ҳозирги вақтда унинг миқдори 2-2,3 га тенг бўлмоқда. Бу меҳнат ресурсларининг ишлаб чиқариш жараёнида бир меъёрда қатнашмаётганлигидан далолат беради. Бу ҳолни

юмшатиш зарур. Бунинг учун кам меҳнат сарфланадиган ойларда ишлаб чиқаришнинг бошқа соҳаларини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Бу масалани ҳар бир корхона ўзи ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ҳал этиши мумкин. Масалан, кўпроқ иссиқхоналарни ташкил этиш, маҳсулот етиштиришда полителен пленкаларидан фойдаланиш ва ҳоказо.

е). Меҳнатнинг унумдорлиги даражаси. Унинг мутлақ (абсолют) даражасини аниқлаш учун ҳақиқатда сарфланган жами иш вақти миқдорини шу даврда ишлаб чиқилган маҳсулот миқдорига, қийматига ҳамда бажарилган иш ҳажмига тақсимлаш зарур. Бу меҳнатни тежаш иқтисодий қонунининг талаби.

Амалиётда эса у ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг, бажарилган ишнинг миқдори ёки қийматини унга сарфланган иш вақтига тақсимлаш натижасида аниқланмоқда. Бундай усулда улар бир-бирларини инкор этмайди, балки тўлдиреди. Уларни аниқлаш учун ушбу формуладан фойдаланиш мумкин:

$$M_y = \frac{S_v}{E_m} \text{ yoki } \frac{E_m}{S_v}$$

Бунда: M_y —меҳнатнинг унумдорлик даражаси, киши-куни, соати, сўм;

S_v —маҳсулот етиштириш, хизмат кўрсатиш учун сарфланган иш вақти, киши-куни, соатда;

E_m —сарфланган вақт ичида йетиштирилган маҳсулот, сўм.

Бу кўрсаткич йетиштириладиётган бир бирликдаги (цен, тонна, сўм) маҳсулот учун қанча вақт сарфланганлигини ёки сарфланган бир бирликдаги вақт эвазига қанча маҳсулот йетиштирилганлигининг, хизматлар бажарилганлигининг даражасини ифодалайди. Маҳсулот бирлигига сарфланган жонли меҳнат миқдори камайса ёки сарфланган бир бирлик меҳнат эвазига йетиштирилган маҳсулот бирлиги кўпайса, меҳнат унумдорлиги ошганлигидан далолат беради. Бу кўрсаткич қишлоқ хўжалигида айрим иш, маҳсулот турлари, даврлари ҳамда хўжалик миқёсида натура ҳамда қиймат кўринишида аниқланади. Унинг даражасини қиймат кўринишида бир неча йиллар давомида аниқлашда қиёсий баҳолардан фойдаланиш лозим. Шунда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари баҳолари ўзгаришининг таъсири бартараф этилади. Юқорида келтирилган кўрсаткичлар ёрдамида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида қатнашаётган меҳнат ресурсларидан қандай фойдаланиладиётганлик ҳамда сарфланаётган меҳнатнинг унумдорлик даражаси аниқланиб, чуқур таҳлил этилади.

Шунга асосланган ҳолда келажакда меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш ва сарфланиши зарур бўлган меҳнатнинг унумдорлигини ошириш учун қандай тадбирларни ишлаб чиқиш кераклиги белгиланади.

Булардан ташқари қишлоқ хўжалигида тармоқ сифатида банд бўлган меҳнат ресурслари салмоғи ҳам аниқланади. Унинг даражаси тармоқда банд бўлган меҳнат ресурслари миқдорини макроиқтисод даражасида, яъни республика миқёсида банд бўлган меҳнат ресурслари сонига тақсимлаш натижасида аниқланади. Аниқланган рақам 100 га кўпайтирилади. Чунки у фоизда ифодланади. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$TBM_c = \frac{\Delta B \dot{I} m}{\dot{I} B \dot{I} m} * 100$$

Бунда: TBM_c —тармоқда банд бўлган меҳнат ресурсларининг салмоғи, фоиз;

TBM_m —тармоқда банд бўлган меҳнат ресурсларининг миқдори, млн. ишчи;

МБМм–макроиқтисод миқёсида банд бўлган меҳнат ресурсларининг умумий миқдори, млн. киши.

Бу кўрсаткични қишлоқ хўжалиги таркибидаги тармоқлар (ўсимчилик, чорвачилик, пахтачилик) доирасида ҳам аниқлаш мумкин. Бунда қишлоқ хўжалиги асос қилиб олинади. Ички тармоқларнинг шунга нисбатан салмоғи аниқланади. Тармоқ миқёсида мамлакат қишлоқ ҳудудларида яшаётган аҳолининг қандай салмоққа эгаллиги, қишлоқ хўжалигида бандлиги ҳам аниқланиши мумкин. Унинг даражасини аниқлаш учун қишлоқ хўжалигида банд бўлган меҳнат ресурсларининг умумий миқдорини қишлоқ ҳудудларида яшаётган умумий аҳоли миқдорига тақсимлаб, 100 га кўпайтириш керак. Чунки бу кўрсаткич фоизда аниқланади.

Шу кўрсаткичлар ёрдамида макроиқтисод доирасида қишлоқ хўжалик тармоғида банд бўлган меҳнат ресурсларининг салмоғи, улар меҳнатининг унумдорлик даражаси аниқланиб, таҳлил қилиниши мумкин. Шунинг натижасида тармоқда меҳнат ресурсларининг бандлигига оид чора-тадбирлар микро ва макроиқтисод доирасида ишлаб чиқилиши мумкин.

Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат ресурслари, улардан фойдаланиш ва меҳнат унумдорлиги даражаси

Мамлакат қишлоқ хўжалигида банд бўлган меҳнат ресурсларининг миқдори 1995-2008 йиллар мобайнида 413,0 минг кишига қисқарган. Натижада тармоқда банд бўлган ишчи-хизматчиларнинг салмоғи 40,9 фоиздан 27,2 фоизга тушган ёки 10,3 фоизга камайган. Бу, албатта, ижобий ҳол. Бу жараён қишлоқда меҳнатни маълум даражада индустрлашаётганлигидан далолат беради. Иқтисодий ривожланган давлатларда, яъни АҚШ, Олмония, Франция, Испания, Голландияда қишлоқ хўжалигида жами аҳолисининг 3 фоиздан 10 фоизгача бўлган қисми фаолият кўрсатмоқда. Улар меҳнатининг унумдорлик даражаси ниҳоятда юқори. Уларда фаолият кўрсатаётган ҳар бир киши 120 нафаргача кишини қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминламоқда.

Республикамиз миқёсида бу кўрсаткич даражаси ҳозирги даврда анча паст. Демак, уни юксалтиришга алоҳида эътибор бериш лозим.

Тармоқда банд бўлган меҳнат ресурслари миқдори ва салмоғининг пасайиши республикада амалга оширилаётган аграр-иқтисодий сиёсатнинг маълум даражадаги натижасидир. Меҳнат ресурсларини иш билан таъминлаш, уларнинг меҳнати унумдорлигини ошириш мақсадида республика Президенти И. Каримов саноатни қишлоққа олиб бориш зарурлигини асослаган ҳолда исботламоқдалар. Шу мақсадда узоққа мўлжалланган турли хилдаги чора-тадбирлар ишлаб чиқилиб, уларни босқичма-босқич амалга оширишга алоҳида эътибор берилмоқда. Жумладан, 2010-йилда инқирозга қарши чоралар дастури доирасида амалга оширилган чора тадбирлар натижасида республиканинг қишлоқ ҳудудларида 500мингга яқин янги иш жойлари ташкил этилди. “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” давлат дастуридаги тадбирларни амалга оширилиши оқибатида кўплаб янги иш жойларини ташкил этиш имконияти ортди. Бу сиёсатнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан аҳамиятлилигини қуйидагилар исботламоқда: даставвал аҳоли жуда зич жойлашган Андижон вилоятининг Асака туманидаги қишлоқ ҳудудида «Ўзбекистон - Корея» автомобилсозлик қўшма корхонаси курилиб, самарали фаолият кўрсатмоқда. Худди шундай республиканинг Навоий вилоятида эркин саноат ҳудудини ташкил этилаётганлиги ҳам шу ҳудудда маълум миқдордаги янги иш жойларини ташкил этишга имконият яратиши ҳам мумкин. Қашқадарё, Тошкент, Фарғона, Навоий вилоятлари қишлоқларида нефт, газ,

тўқимачилик саноатининг йирик кўшма корхоналари яхши фаолият кўрсатмоқда. Шу каби саноат корхоналарининг ишга туширилиши натижасида қишлоқларда яшаётган меҳнат ресурсларининг сезиларли қисми иш билан таъминланди. Бу уларнинг оилалари реал даромадлар билан таъминланишини юксалтирмоқда. Улар республикада автомобилсозлик, ёқилғи, тўқимачилик саноатининг барпо этилишини ҳамда ривожланишини таъминламоқда.

Қишлоқ ҳудудларида ишлаб чиқариш кучларининг ривожлантирилиши тармоқдаги меҳнат ресурсларининг маълум бир қисми саноат ва бошқа ташкилотларга ўтишига таъсир этмоқда. Шу туфайли қишлоқ хўжалигидаги меҳнат ресурсларининг тармоқ ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиш даражаси, яъни уларнинг йил давомида иш билан тўлиқ таъминланиши ошмоқда. Тармоқда мавжуд бўлган меҳнат ресурсларини ишлаб чиқаришга жалб этиш, уларнинг меҳнатлари унумдорлигини юксалтиришда моддий ҳамда маънавий рағбатлантиришнинг, яъни уларни меҳнатларига ҳақ тўлаш, яхши ишлаганларини эса рағбатлантиришнинг аҳамияти улкан. Ҳозирги даврда давлат, ҳусусий ҳамда жамоа мулкчилигига асосланган хўжаликларда шартнома асосида фаолият юритаётган ишчи-хизматчиларга Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган миқдорда меҳнат ҳақи тўланмоқда. Қишлоқ хўжалик корхоналарида вақтбай усулда иш ҳақи белгиланганлар меҳнатларига 22 разряд асосида ҳақ тўланмоқда. Ишбай усулдагиларга эса таъриф разрядларига асосланган ҳолда тариф ставкалари белгиланган. Тариф разряди, ставкасига асосланган ҳолда уларни меҳнатларига ҳақ тўланмоқда. Ҳозирги даврда минимал иш ҳақи миқдори ҳам белгиланган. Лекин эркин бозор иқтисоди шароитида меҳнатга тўланадиган иш ҳақининг энг кам миқдори белгиланади. Юқори даражаси эса хўжаликларнинг иқтисодий имкониятларидан ҳамда ишчи-хизматчиларнинг қобилиятларига, имкониятларига асосланган ҳолда белгиланади. Бундай тартиб ҳусусий корхоналарда, фермер хўжаликларида маълум даражада қўлланилмоқда. Келажакда меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилашга доимо эътибор бериш мақсадга мувофиқдир.

4. Қишлоқ хўжалигида меҳнат бозори ва уни ривожлантириш масалалари

Қишлоқ ҳудудларида мавжуд бўлган меҳнат ресурсларидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш, уларнинг меҳнатлари унумдорлигини юксалтириш ҳамда ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ҳимоялаш энг долзарб муаммо ҳисобланади. Бу муаммо муваффақиятли ҳал этилиши учун қуйидаги масалалар аниқланиб, уларнинг эчимини таъминлашга қаратилиши лозим:

- қишлоқ ҳудудларида мавжуд бўлган меҳнат ресурсларининг умумий миқдорини, истикболда уларнинг ўзгариш (кўпайиш, камайиши) даражасини аниқлаш;
- қишлоқ ҳудудларидаги барча тадбиркорлик шаклларида қисқа ва узоқ муддатга бўш бўлган иш жойлари миқдорини мутахассислик турлари бўйича белгилаш;
- қисқа ва узоқ муддатга бўш бўлган иш жойларини ишловчилар билан таъминлашга қаратилган чора-тадбирларни асосланган ҳолда ишлаб чиқиш (кадрлар малакасини ошириш, уларни қайта тайёрлаш ...);
- амалга оширилиши лозим бўлган ҳамма тадбирларни, барча ресурслар билан таъминловчи ишларни амалга ошириш;

- иш билан таъминланмаганларнинг умумий миқдорини аниқлаш, уларни иқтисодий, ижтимоий ҳимоялаш бўйича меъёрий тадбирларни ишлаб чиқиш, уларни амалга ошириш ва бошқалар.

Таъкидланган муаммоларнинг самарали ҳал этилиши меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлганлар билан меҳнат жараёнини ташкил этувчи субъектлар ҳамда иқтисодий, ижтимоий ҳимоялашни амалга оширувчи ташкилотлар ўртасида иқтисодий муносабатлар амалга оширилишини тақозо этади. Бу масалаларни ҳал этиш, меҳнат бозори зиммасига юкланмоқда. Меҳнат бозори, меҳнат биржасининг ҳуқуқий асослари яратилмоқда. Улар ўз фаолиятларини «Меҳнат кодекси», «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги ҳамда «Биржалар тўғрисида»ги қонунлар асосида юритмоқдалар.

Қишлоқ ҳудудларидаги (жумладан, қишлоқ хўжалигидаги) фуқароларнинг меҳнат қилиш имкониятини, яъни таклифини, уларни ишга ёллаш (сотиб олиш), яъни иш билан таъминловчилар ҳамда ижтимоий-иқтисодий ҳимоя қилувчилар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни қонун талаблари даражасида амалга оширадиган маскан (ҳудуд) ёки субъект меҳнат биржаси эканлигидан далолат беради.

Эркин бозор иқтисоди шароитида ўз меҳнатини таклиф этаётган фуқаро меҳнат бозорига чиқади. У ерда мавжуд бўлган таклифларни ўрганиб, ўзининг интеллектуал қобилиятини, меҳнатини таклиф этади. Улар бир-бирига мос келганда шартномалар тузилиб, ишга ёлланади. Ўзбекистон Республикасида ҳам шундай тартиб жорий этилмоқда. Бу вазифани қишлоқ ҳудудларида туман ҳокимияти таркибидаги Меҳнат биржаси ёки аҳолини иш билан таъминлаш бўлими амалга оширмоқда.

Демак, меҳнат бозорида ўзларининг меҳнат қилиш қобилиятини (интеллектини) таклиф этувчилар бир томондан, уларнинг шу имкониятларини истеъмол этувчи, яъни ишга ёлловчи субъектлар иккинчи томондан учрашиб, меҳнат алмашув (меҳнат олди-сотдиси) жараёнини амалга оширадилар.

Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат бозорининг назарий асослари шотландиялик иқтисодчи А.Смит, инглиз иқтисодчиси Д.Рикардо, Нобел мукофоти лаурияти, америкалик иқтисодчи Паул А.Самуелсон ва бошқа олимлар томонидан этарли даражада асосланган. Яратилган назарияни ҳаётга татбиқ этиш йўллари ҳам ҳал этилган. Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат шу бозорда эркин сотилиши лозим. Шундагина у қийматга эга бўлади, яъни товар шаклида айирбошланади.

Демак, меҳнат бозори эркин рақобат асосида амалга оширилиши зарур. Бу бозорда меҳнат муносабатларию, иқтисодий, ижтимоий қонунлар талаб ва таклиф иқтисодий қонунлари талаблари асосида амалга оширилиши лозим. Меҳнат бозорида инсон ўзини эмас, балки меҳнат қилиш (жисмоний, ақлий) қобилиятини таклиф этади. Истеъмолчи, яъни меҳнатни олувчи шу қобилиятни сотиб олади. Демак, олди-сотди жараёнидаги иқтисодий муносабат предмети инсоннинг меҳнат қилиш қобилияти ҳисобланади. Инсоннинг меҳнат қилиш қобилиятига тўланаётган иш ҳақи шу меҳнатнинг қиймати, яъни баҳоси эканлигидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикасида эркин бозор иқтисоди босқичма-босқич шаклланиши муносабати билан меҳнат ва у билан боғлиқ бўлган муносабатлар ҳам аста-секин ҳал этилмоқда. Даставвал туманларда мавжуд бўлган Меҳнат ресурслари бўлими негизида ҳокимият таркибида Меҳнат биржаси ташкил этилди. Меҳнат биржаларига қишлоқ хўжалигидаги меҳнат бозорини ташкил этиш, уни амалга ошириш вазифаси юклатилган. Улар фаолиятини «Биржалар тўғрисида»ги

конун, ўз Устави ҳамда юқори ташкилотларнинг меъёрий ҳужжатлари асосида юритмоқдалар.

Меҳнат бозорлари юқорида таъкидланган барча хусусиятларни эътиборга олган ҳолда эркин шаклланиши учун:

- қишлоқ ҳудудларидаги (жумладан, қишлоқ хўжалик корхоналаридаги) меҳнат ресурсларининг умумий миқдорини, таркибини аниқлаш;
- меҳнат ресурсларининг таклифини ва ҳудуддаги барча тадбиркорлик субъектларининг уларга бўлган талабини таркиби бўйича аниқлаш;
- эркин меҳнат бозорини шакллантириш ҳамда уларнинг самарали фаолият кўрсатишини таъминловчи ижтимоий-иқтисодий механизмларни ишга солиш;
- қишлоқда меҳнат ресурсларининг мақсадга мувофиқ бандлигини таъминлашга ҳисса қўшиш;
- меҳнат билан банд бўлмаган фуқаролар миқдорини аниқлаш, уларнинг малакасини ошириш, қайта тайёрлаш ҳамда ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ҳимоя қилишга кўмаклашиш;
- эркин меҳнат бозори амалга оширилишини таъминловчи турли кўргазмалар ва бошқа тадбирларни ташкил этиш, уларнинг самарали ўтказилишига эришиш;
- меҳнат бозорининг ривожланишини таъминловчи барча ресурсларни топиб, самарали сарфлаш каби вазифаларни бозор талаблари даражасида амалга ошириш лозим.

Қишлоқларда меҳнат бозорини оқилона ташкил этиб, самарали бошқариш учун ҳудудий усуллардан фойдаланиш керак.

Республикамизнинг меҳнат ресурслари ортиқча ҳудудлари, аввало, Андижон, Фарғона, Наманган, Тошкент, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё, Бухоро ва Хоразм вилоятлари учун мазкур бозорни тартибга солишнинг анча самарали усуллари, ишчи кучига бўлган талабнинг ошиши ва унинг таклифи камайишини ҳисобга олиш зарур.

Мазкур усуллар нималарда ифодаланилишини батафсил кўриб чиқайлик.

а) Ишчи кучига талабни ошириш усули.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитларида мулкни хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш, иқтисодиётимизни таркибий ўзгартириш, зарарга ишлаётган корхоналарни тугатиш, фан-техника тараққиёти ютуқлари ва интенсив технологияларни жорий этиш ҳисобига асосан ишлаб чиқаришдан бўшатилаётган ходимлар – меҳнаткашлар сони тез кўпаймоқда.

Ишчи кучига бўлган талабни оширишни рағбатлантириш усуллари тадқиқ этиш меҳнат ресурсларининг оқилона бандлигини таъминлашга ҳамда мазкур ҳудудлар учун самарали тармоқларни ривожлантиришга қаратилган.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, сақлаш ва харид қилиш ҳамда агросервис хизмати кўрсатиш ва шахсий меҳнат фаолияти бўйича иш жойларини яратиш, ишлаб чиқариш кучлари ва бандликнинг ноанъанавий шакллари ривожлантириш, аграр сектордаги ишдан вақтинча бўшатилаётган шахслар учун мавжуд корхоналарни кенгайтириш ва қайта таъмирлаш ҳамда янги иш жойларини яратиш мақсадида тўғридан-тўғри инвестициялар – сармоялар қўлланишининг асосий юналишларидир.

Ишчи кучларига талабни оширишни агросаноат мажмуининг меҳнат ресурсларини қайта тақсимлашдан манфаатдор тармоқларида иш жойларини яратиш ҳамда мавжудларини қайта таъмирлаш ва янги, замонавий касбларни

эгаллашга сармояларни тўғридан-тўғри жалб қилиш орқали тартибга солиш мумкин. Дотациялар, субсидиялар ва кредитларни агросаноат мажмуи корхоналарини, айниқса, қайта ишлаш корхоналарини қуриш, техник жиҳатдан қайта қуроллантириш ва реконструкциялашга, шахсий меҳнат фаолиятини ривожлантириш йўли билан хизмат кўрсатиш соҳасини кенгайтиришга, шунингдек, кўп болали аёллар, меҳнатга лаёқатли пенсионерлар, ногиронлар, ўсмирлар ва ҳоказоларга мос иш жойларини вужудга келтиришга йўналтириш мақсадга мувофиқдир. Шу тариқа ортиқча меҳнат ресурсларини юқорида айтиб ўтилган тармоқларга ва айрим махсус иш жойларига жалб этиш, айти пайтда ишчи кучларининг касбий малака таркибига бевосита таъсир ўтказиши мумкин.

Муваққат иш жойларини яратиш ва мулкчилик турли шаклларини ривожлантириш аҳоли бандлигини оширишнинг энг муҳим йўналишларидан бири. У корхоналарнинг иқтисодий манфаатдорлигини ошириш, бюджет тўлови ва ходимларнинг вақтинча ва қисман бандлиги учун ижтимоий суғурта бадалларини камайтириш, уларни ишга қабул қилиш жараёнини енгиллатиш, бандликнинг ноанъанавий шаклларини ташкил этиш билан боғлиқ сарф-харажатларни тўлаш каби чора-тадбирлар ёрдамида амалга оширилади.

б) Ишчи кучларига таклифни камайтириш усули.

Ишчи кучларига бўлган таклифни камайтиришга, шунингдек, уларнинг меҳнат бозорига оқиб келишини қисқартириш ва бошқа жойга кетишини рағбатлантириш ҳамда иш вақти ва мавжуд иш жойларини ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлганлар ўртасида қайта тақсимлаш орқали самарали таъсир этиш мумкин. Республикамизда «Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастури» асосида умумтаълим дастурларини кенгайтириш ва ўқиш муддатини узайтириш билан касбий тайёргарликни яхшилаш, ўқув юртларида кундузги ўқувдаги талаба ўринларини қисқартириш, ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиётганларга стипендияларни ошириш, аёлларга бола парвариши учун тўланадагин нафақалар ва бериладиган таътил муддатини кўпайтириш, меҳнат стажини ҳисоблашда уларга имтиёз бериш; нафақахўрлар, ногиронлар ҳамда уларни парваришлайдиган шахсларнинг нафақаларини ошириш меҳнат бозорига ишчи кучларининг оқиб келишини камайтириш чора-тадбирлари ҳисобланади.

Мамлакатимизнинг меҳнат ресурслари этишмайдиган минтақалари (Жиззах, Сирдарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси) да ишчи кучларига талабни камайтириш ҳамда улар таклифини кўпайтириш меҳнат бозорини тартибга солишнинг мақсадга мувофиқ усуллари дидир.

Ушбу усулларнинг моҳияти қуйидагилардан иборат:

а) Ишчи кучларига талабни камайтириш усули.

Мазкур гуруҳга ҳудудий ҳокимиятларнинг у ёки бу минтақаларида ва тармоқларида ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш ва янги иш жойларини вужудга келтиришни секинлаштиришга оид қуйидаги чора-тадбирлар: ортиқча иш кучларидан фойдаланганлик учун қўшимча солиқларни белгилаш: изчил кредит сиёсатини ўтказиш, корхонага ходимни ишга олганлиги учун бир марталик тўловни жорий этиш, ортиқча ишчи ва хизматчиларни қисқартиришни рағбатлантириш ва ҳоказолар киради. Бундан ташқари, ишчи кучларига талабни камайтиришда меҳнат унумдорлигини ошириш ва тежамкорликка эришиш муҳим аҳамиятга эга.

Ривожланган бозор муносабатлари шароитларида меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш рақобат, фойдани тақсимлаш механизми, солиқ сиёсати каби

иқтисодий механизмлар ва дастаклар ёрдамида таъминланиши лозим. Ҳозирги пайтда саноат ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишни рағбатлантиришнинг умумхўжалик механизмлари яхши такомиллаш тирилмаганлигини ҳисобга олиб, меҳнат ресурслари учун илгари жорий қилинган тўловларни қайта тиклаш мақсадга мувофиқдир. Улар меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва штатдан ташқари ходимлар сонини камайтиришга кўмаклашган. Бу хил тўловлар корхона ва ташкилот томонидан штатдан ташқари ходимларни сақлаш учун қатъий ставка шаклида ўрнатилади. Шу билан бирга, ишчи кучларини такрор ишлаб чиқаришга сарф-харажатлар ўрнини қоплаш учун ижтимоий суғурта солинадиган солиқ ва ишсизликдан муҳофаза қилиш жамғармасига солинадиган махсус солиқдан (иккаласи ҳам меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан, фоизларда) фойдаланиш мумкин. Ишчи кучларини такрор ишлаб чиқаришга сарф-харажатларнинг кўпчилик ривожланган мамлакатларда қабул қилинган бундай тизими жонли меҳнатдан фойдаланишнинг интенсив шакллари ифодалайди ҳамда меҳнат бозоридаги ходимнинг ижтимоий жиҳатдан муҳофазаланиши учун зарур кафолатлар яратади.

б) Ишчи кучлари таклифини кўпайтириш усули.

Ҳозирги шароитларда меҳнат бозорига ишчи кучлари таклифини мутлак кўпайтириш имконияти чекланган. Чунки ишчи кучлари таклифини мутлак кўпайтириш, қайта ишлаш саноати ва хизмат курсатиш тармоқлари, шахобчалари ҳамда шахсий меҳнат фаолияти соҳаларининг ривожига жиддий тўсиқ бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, ҳозирги пайтда ишчи кучи таклифи на касб, на малака структураси бўйича ҳудуд иқтисодиёти ноқишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши тармоқларидаги жонли меҳнатга талабнинг ўсиш суръатига жавоб бермайди. Шу боис ишчи кучи таклифининг сифат кўрсаткичларини ўзгартириш ҳамда унинг меҳнат бозоридаги рақобатбардошлигини ошириш лозим. Бунинг учун эса, бандлик давлат хизмати тизимидаги ва бошқа ўқув юртларидаги ходимларнинг малакаларини оширишни ташкил этиш, корхоналарнинг ўзидаги махсус курсларда касб-корга ўргатишни яхшилаш ва уларга солиқ тўловида имтиёзлар бериш маҳаллий кадрлар рақобатбардошлигини оширишнинг махсус дастурини ишлаб чиқиш керак.

Меҳнат ресурсларини қайта тақсимлашнинг анча самарали усуллари орасида турмуш даражасини тартибга солишини алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин. Мазкур услублар ҳудудлар молиявий ресурслари ҳисобидан ходимларнинг меҳнат ва уй-жой шарт-шароитлари ҳамда маданий-маиший хизмат кўрсатиш даражаларини яхшилаш каби тадбирларни ўтказиб, уларни тартибга солиш асосида татбиқ этилади.